

„Mozart” és „Fekete”
Egy hírszerzési dosszié különös története
I. rész

1962. július 4-én az Egyesült Államok római nagykövetsége a fővárosba akkreditált diplomaták számára tartott fogadásán Loneslati Slaheddin tunéziai konzul egy, a Vatikáni Rádiónál¹ dolgozó német újságírókat mutatott be a magyar tanácsosnak, Garzó Ferencnek. Ez a véletlen találkozás egy összetett és komplex politikai cselszövés kezdetét jelentette, mely látszólag nem keltette fel az olasz hatóságok gyanakvását, és több mint két éven keresztül a Vatikán és az olasz belpolitika iránt érdeklődő, Rómában szolgálatot teljesítő, a Varsói Szerződés állambiztonsági szolgálatához tartozó számos tisztet foglalkoztatott abban a sorsdöntő időszakban, amikor a kelet–nyugati kapcsolatoké volt a főszerep. Az „egységes” középbal koalíció kialakulásához, amit 1960–62 között az Amintore Fanfani kereszténydemokrata politikus egyszínű kormánya előzött meg, olyan nemzetközi jelentőségű események járultak hozzá, mint a II. Vatikáni Zsinat előkészületei és a Szentszék részéről a szovjet tömb felé irányuló óvatos nyitási politika elindítása.²

Jelen tanulmány a „Mozart” fedőnevű terjedelmes hírszerzési dosszié többszintű olvasatát javasolja, melyet a magyar kémiszolgálat nyitott a német származású újságíróról, Gottfried Kusentről.³ Azoknak az információknak az elemzéséből indul ki, melyeket az újságíró a magyar biztonsági szolgálatoknak nyújtott, de vizsgálni fogja az érintett személyek életrajzát és a Varsói Szerződés különböző politikai rendőrségei közötti együttműködési mechanizmusokat is.

Egy barátság fenomenológiája: „Fekete” és Kusen

Gottfried Kusen alakja azonnal felkeltette annak az embernek a figyelmét, akit beszélgetőtársa a magyar nagykövetség tanácsosaként⁴ mutatott be, de párhuzamosan – „Fekete” fedőnéven és főhadnagyi fokozatban – a Belügyminisztérium III/I-3-D alosztályánál a római rezidentúra operatív tisztjének feladatkörét is betöltötte.⁵ Hivatásos kém volt tehát, akinek az volt a feladata, hogy bizalmas információkat gyűjtsön a Vatikán szovjet tömbbel kapcsolatos politikájáról. Az első találkozást azonnal követte egy vacsorameghívás július 21-én a Trastevere egyik éttermébe, majd egy harmadik találkozás július 26-án a libériai követségen. A harmadik eszmecsere után, a nyári szabadságok előestéjén, ami miatt a diplomáciai védelem alatt álló tisztek arra kényszerültek, hogy felfüggeszék munkájukat, nehogy felkeltsék az olasz hatóságok gyanúját, „Fekete” el tudta küldeni Budapestre új kapcsolatának első jellemzését, mely Kusennel folytatott beszélgetéseinek gyümölcse volt, és amelyet a már említett tunéziai konzul is megerősített.

A hatvankét éves újságíró elmesélte, hogy Németországban, egy nagypolgári családban született és nőtt fel. A családjával való, húszas évekbeli politikai (csatlakozott a szocialista mozgalomhoz) és személyes ellentétei (olasz nőt vett feleségül, amit rokonai rossz szemmel néztek) meggyőzték arról, hogy el kell hagynia hazáját. Miután jogi tanulmányokat folytatott Rómában és Nápolyban, de nem szerezte meg a diplomát, 1934-ben az olasz fővárosban telepedett le és a második világháború kitöréséig újságíróként dolgozott. Baloldali meggyőződése miatt a német kormány megfosztotta állampolgárságától, és évekig

megtagadta tőle a beutazási engedélyt Németországba. Mindennek ellenére Kusen szerint a fasiszta rendszer összeomlása és a náci megszállás egzisztenciális fordulópontot jelentett számára. A megszálló német hatóságok visszavonták hontalansági státuszát, és Wilhelm Canaris, az Abwehr⁶ parancsnoka arra utasította, hogy összekötő tisztként lépjen be a csapattestébe. Kusen megerősítette „Feketének”, hogy különböző európai fővárosokban voltak megbízatásai, és hogy a második világháború végén amerikai fogságba esett, és mint exnáci kém csak a britek közbenjárásának köszönhetően menekült meg, akik aztán összekötő tisztként alkalmazták a brit megszállási zónában a német hatóságokkal való kapcsolattartáshoz.

A harmadik találkozás után sem sikerült „Feketének” megállapítania, hogy Kusen hány éve dolgozik a Vatikáni Rádió német nyelvű adásánál, és azt sem, hogy ő lehet-e a Szentszékkal történő kommunikáció fő eszköze. Kusen amiatt háborgott, hogy 80 ezer líra havi bért kap (amit a nyugatnémet kormány 60 ezer lírával kiegészített, mert Kusen belföldi diplomáciai közlönyt szerkesztett), mely kompenzáció azonban nem fedezte a szerkesztőségben végzett munkáját mennyiségi és minőségi szempontból sem. Ami a legjobban meglepte a szerény családból származó és egy európai fővárosban élete első fontos feladatát ellátó fiatal tisztet, „Feketét”, az új kapcsolatának életrajzában a családi milióból kiinduló ideológiai keresztveződések ellentmondásai voltak. „Fekete” azzal a ténnyel találta magát szembe, hogy amennyire nagy jelentőségű, annyira gyanús beszélgetőtársat kell irányítania: egy kevésbé szorgalmas és kevésbé szocialista elkötelezettségű diáknak talán kapóra jött volna, hogy a fasiszta Olaszországba emigráljon, és itt csak tartózkodási engedéllyel rendelkezve, hontalan státusza ellenére sikeres beilleszkedési stratégiát alkalmazzon, melynek segítségével beházasodott egy nápolyi gyökerű gazdag nemesi családba. A felesége, aki mindenhová követte és a háború okozta minden nehézségben segítette, a második világháború befejezése után elhagyta, és arra kényszerítette, hogy ő gondoskodjon három gyerekükéről, és a háború utáni újjáépítési nehézségek ellenére korábbi társadalmi helyzetükhöz méltó életmódot biztosítson számukra. Az időskori magányhoz és a különélés miatti traumához hozzá járult még az egyre növekvő érzelmi eltávolodás gyermekeitől (a legidősebb gyermeke, szélsőjobboldali nézeteket valló fia Németországba költözött, és a katonai karriert választotta, míg az egyik lánya annak ellenére, hogy a Szárazföldi Parancsnokságok Főparancsnoksága egyik magas rangú tisztjének feleségeként Rómában élt, visszautasított minden kapcsolatot az apjával). Amint azt az 1962–63-as évekre vonatkozó összefoglaló jelentés is tanúsítja, még a gyakorlatlan „Feketének” is sikerült felismernie, hogy Kusen részéről erős a vágy, hogy beszélgetőtársai érdekesnek tartásuk. ⁷ „Fekete” valószínűleg ráértett arra, de soha nem adta tovább feletteseinek, hogy a család által elutasított, de szakmailag megbecsült, morálisan az ötvenes évek homofób társadalma által megbélyegzett Kusen családi nézeteltéréseinek oka a homoszexualitása lehetett.

Kusen nemcsak látszólag fogadta el a fiatal kém társaságát, de a Kádár-féle szocializmus aktív támogatójának is mutatkozott, amely pont abban az időszakban fontolgatott a hruscsovi formától élesen eltérő fordulatot. Kusen az első találkozásuktól kezdve nem titkolta, hogy fontos szerepet játszik a Vatikánból áramló információk továbbításában. Anélkül, hogy valaki erre készítette volna, a szovjet tömb egyik képviselőjének, egy alig ismert diplomatának elárulta a náci megszálló hatalmakkal való együttműködését, miközben kinyilvánította a szocializmus iránti szimpátiáját is (mely tényről azonban, tette hozzá bizalmasan, nyugati ismerősei nem tudnak, és megkérte „Feketét”, hogy senkivel ne beszéljen erről). Miután megemlítette, hogy a főbb nyugati államok kémszervezeteinek, a franciákat kivéve, vannak intézményi képviselői is, Kusen hozzátette, hogy jól ismeri a szovjet nagykövetség tanácsosát, egy bizonyos Ivanovot, sőt ez utóbbinak javasolta is, hogy Nyikita Hruscsov, a

Szovjet Kommunista Párt főtitkára⁸ küldje el jókívánságait XXIII. János pápának, annak nyolcvanadik születésnapja alkalmából. Kusen azt is felajánlotta, hogy információkkal szolgál a Vatikáni Rádió adásának igazgatójáról, a jezsuita Lukácsról.⁹

Mivel lehetne viszonzni ezt a sodró kommunikációs áradatot? Azoknak a tisztéknek, akik Budapesten és Rómában is követték ezt a sokat ígérő, de ugyanakkor bizarr esetet, nem volt túl nagy gyakorlatuk a kettős játszma és a bonyolult operatív kombinációkban. „Fekete” és felsőbb irányítója is – Földes György őrnagy, az a tiszt, aki 1962-től 1966-ig „Tarnai” fedőnéven vezette a követséget – lényegében diplomáciai szolgálatra beosztott állambiztonsági tiszték voltak. Tarnai 1947-ben lépett be a kommunista biztonsági szolgálatba, amikor még be sem töltötte 17. életévét. Felettesei szerint a rendőrség szervezetei többet jelentettek neki egyszerű munkahelynél: segíthették, hogy megértse a világot.¹⁰ „Fekete” 1953-ban lépett szolgálatba, miután történelmet és gazdaságtudományt hallgatott az egyetemen, mely egy észak-magyarországi parasztcsaládból származó fiatal számára lehetővé tette, hogy olyan általános kulturális ismeretekre tegyen szert, amelyek *„jóval felülmúlták a belügyminisztérium átlagának ismereteit”*. Római külszolgálat 1960-ban kezdődött, melyet csak egy rövid, 1956–1957 közötti londoni megbízatás előzött meg.¹¹ Egy agnosztikus vagy netán erőszakosan vallásellenes társadalmi közegben felnőtt és a vallással szemben ideológiailag ellenséges apparátusban tevékenykedő ember számára nagyon nehezen lehetett megérteni a vatikáni kormány belső működésének összes mechanizmusát. A pápai udvar szertartásos és udvarias megközelíthetlensége nehézséget okozott azoknak az állami funkcionáriusoknak, akik néhány hónappal korábban diszkrét nyomozásokat vagy egyenesen kihallgatásokat folytattak a *„katolikus reakció”* képviselői ellen. Az ötvenes évek eme *„diplomata belügyesei”* kezdetleges olasztudásukat nem családban sajátították el (nagy részük nagyon szegény közegben nőtt fel, anélkül hogy lehetőségük lett volna külföldiekkel érintkezni), hanem a Belügyminisztérium által szervezett felsőfokú iskolák intenzív idegen nyelvi kurzusain.

Amint azt a Nagy-Britanniába és Kanadába szökött magyarok között folytatott magyar kémtevékenységet vizsgáló történészek kiemelték, az *„új kémek”* első generációjának szakmai és kulturális határai ott húzódtak, hogy gyűjtötték, feldolgozták és felhasználták a diszkrét csatornákon keresztül érkező információkat.¹² 1962 őszén azonban, és Kusen esetében, a kíváncsiság erősebbnek bizonyult az ideológiai fenntartásoknál. A római rezidentúra döntését az a felfokozott várakozás indokolta, mellyel a Varsói Szerződés országai a II. Vatikáni Zsinat¹³ előestéjén a Szentszék Kelet-Európa felé történő politikai nyitását követték. Az a stratégia, amit XXIII. János pápa és legszűkebb munkatársai a hidegháború által konszolidált sémákat felforgatva elszántan, még azon az áron is követték, hogy ellenséggé teszik a Kúria fontos részeit és a nyugati katolikus világot, fontos szerepet játszott a békés egymás mellett élés politikájának kidolgozásában.¹⁴ XXIII. János irányváltásával a magyar hatalom már 1958 ősztől tisztában volt, amikor a római magyar követség sajtóhivatalának felelősétől, Alceste Santinitől, aki nem mellesleg a rezidentúra egyik leghasznosabb kapcsolataként működött, részletes jelentés érkezett a magyar állambiztonsági szervek részére a Szentszék tervezett lépéséről.

„XXIII. János a közeljövőben meg is akarta oldani a magyar helyzetet. A konklávé Tedeschini bíboros azt mondta, hogy XII. Pius arra kényszerítvén Mindszentyt, hogy ne hagyja el az országot, megoldhatatlanná tette a kérdést. A logika azt követelte, látván immár Mindszenty népszerűtlenné válását, hogy el kell őt távolítani oly módon, hogy Rómába hívják és a Kúriánál valamilyen másodrendű feladattal bízzák meg. Roncalli még pápává választása előtt helyeselte Tedeschini álláspontját, emlékezve még a XII. Pius életében kifejezett

ellenvéleményére, megsejtén, hogy a bonyolult helyzetet a közeli jövőben meg kell oldani. Ezt bizonyította annak a francia püspöknek a több mint egy hetes jelenléte is Rómában, aki a kelet-európai kérdések megbecsült szakértője. Roncalli hívta meg Ruppot, akit azóta ismert, hogy nuncius volt Párizsban. Hogy Roncalli ezekben a napokban a kelet-európai egyházak helyzetével foglalkozott, egy másik fontos tényező is alátámasztotta: néhány napja Rómában tartózkodik Kelet-Németország püspöke, mons. Spuelbeck, és nem utazott még el Rómából Wyszyński. Ezekhez a tényekhez hozzájárul még egy lengyel katolikus küldött, Stanislaw Stomma jelenléte is, akit a lengyelországi ellenzék vezetőjének tartanak. Ezzel teljesebb képet kapunk arról, hogy mi forrong a Vatikánban. Stommának rendszeres kapcsolata és megbeszélései voltak a londoni lengyel kormány Szentszéknél lévő nagykövetségével. Ennek a nagykövetségnek a tanácsosa, prof. Majestovic volt a legaktívabb, abban, hogy a vatikáni képviselőkkel is megszervezze ezeket a kapcsolatokat. Nyilvánvaló hogy ezekből a konzultációkból megoldás és iránymutatás született. Mert nemcsak a Mindszenty kérdést kell megoldani (ez a legnehezebb), hanem Stepinac zágrábi érsek kérdését is. Az a két levél, amelyet XXIII. János pápa ennek a két bíborosnak küldött, akik nem tudtak jelen lenni a konklávéban, nagyon rövid és pusztán formális volt, semmilyen utalás nem volt a két bíboros, és azon országok egyházainak a helyzetére, melyhez a bíborosok tartoznak.¹⁵ Mivel azt kérdeztem monsignore barátomtól, hogy a jelenlegi Pápának szándékában áll-e a számtalan üres magyarországi püspöki és érseki széket, mint például Esztergom, Pécs, Veszprém stb. betölteni, a válasz a következő volt: az általános irányelv igen, de előbb a Mindszenty-ügyet kell megoldani. Attól függ, hogy fog elindulni ennek az ügynek a megoldása a közeljövőben, figyelembe véve a magyar kormány reakcióit is. Jugoszláviával és Csehszlovákiával kapcsolatban is hasonlóan fognak eljárni.”¹⁶

Magyarországnak más, ezt az eljárást támogató érvei is voltak. A Kádár János irányítása alatt álló régi-új rendszer volt a felelős a szovjet vezetőkkel együtt az 1956. október–novemberi forradalom elfojtásáért és a rá következő bírósági eljárásokért, és emiatt a nyugati világ, ide értve Olaszországot is, évekig erkölcsileg elítélte és a diplomáciailag elszigetelte a rendszert. 1960-tól azonban magyar részről az első részleges amnesztiát további békülékeny gesztusok követték Olaszország irányába (kulturális eseményekre szóló meghívások, a „polgári” sajtóorgánumokat szolgáló 19 olasz újságíró számára vízum kiadása), főként a firenzei Giorgio La Pira¹⁷ polgármester, a kereszténydemokrata szenátor, Pier Carlo Restagno és elsősorban a RAI elnöke, Ettore Bernabei felé.¹⁸ 1962 szeptemberében a római követség élére egy nyájas modorú és elődeihez képest finomabb ízlésű kommunista került, Száll József, aki Villini utcai rezidenciáját azonnal a politikusok, művészek és olasz üzletemberek találkozóhelyévé alakította.¹⁹ Néhány év alatt a Magyarország és Olaszország közötti kereskedelmi cserék mennyisége exponenciálisan emelkedett. A hatvanas évek közepén a gazdasági fellendülésből éppen kijövő Olaszország, Ausztriával és Németországgal együtt Magyarország számára a fő kereskedelmi partnert jelentette, politikai téren pedig kiváltságos partnert.²⁰

Olaszország a folyamatosan erősödő olasz kommunista párttal, az ötvenes évekhez képest nyugodtabb politikai légkörrel és erőteljesen növekvő gazdaságával ideális támasznak tűnt a Kádár-rendszer azon próbálkozása számára, hogy egy reformorientált, sajátos szocializmus képét keltse a világban, a Szentszék azonban a bonyolult Mindszenty-kérdésén keresztül – a bíboros 1956-ban a budapesti amerikai követségre menekült – igen komoly akadályt jelentett ebben. A hatvanas évek elejéig a Vatikán a Mindszenty-ügy pozitív megoldásától tette függővé kapcsolatainak normalizálását Magyarországgal. A bíboros nem vehetett részt a zsinaton,²¹ mivel nem kapott utazási engedélyt a magyar hatóságoktól (több, nála együttműködőbb prelátus azonban elutazhatott az olasz fővárosba). A Mindszenty-ügynek a

magyar egyház általános ügyeitől való elválasztása a Szentszék részéről fordulópontot jelentett a probléma politikai kezelésében.

1962. szeptember 21-én a zsinat megnyitásának előestéjén a leköszönő római magyar követ, Simó Gyula búcsúlátogatásakor Ettore Bernabei bemutatta partnerének az Államtitkárság által a probléma megoldására kidolgozott tervet. A magyar kormány engedélyt ad a bíborosnak, hogy elhagyja az amerikai követséget és az országot, eközben a Szentszék garantálja, hogy Mindszenty nem tér vissza Magyarországra, kötelezi arra, hogy nem agitál Magyarország és a szocialista országok ellen, valamint a II. Vatikáni Zsinaton nem használ ellenséges hangnemet a szovjet tömbbel szemben. Bernabei arról is biztosította tárgyalópartnerét, hogy ráveszik a konzervatív Mindszentyt a lemondásra, és megnevezik utódját.²² A terv kissé korai volt (Mindszenty csak 1971-ben hagyta el az országot), de jól illeszkedett a Szentszék komplex politikájába: 1963-ban a görög katolikus Slipy ukrán érsek hasonló egyezmény következtében elhagyhatta a Szovjetuniót, és a Vatikánba költözött. Úgy tűnt, gyors megoldást hoz a magyar hatóságok azon beismerése, hogy Mindszentyvel és néhány más, politikailag kényelmetlennek tartott egyházi személlyel szemben diszkriminációt alkalmaztak, mindenestre elhárította az akadályát annak, hogy a Szentszék és egy kommunista kormány politikai kapcsolatainak egy konkrét személyhez kötődő lelkiismereti kérdés álljon az útjába.

Gottfried Kusen dossziéjának elemzése lehetőséget nyújt általános összefüggések bemutatására is. A hatvanas évek eleje olyan periódust jelent, melyben a Varsói Szerződés biztonsági szolgálatainál, melyek addig a szovjet minta szerinti kétoldalú kapcsolat sémája szerint működtek, elindították az első többoldalú együttműködési terveket, melyeket a célpontokra és a megfigyelt személyekre vonatkozó szisztematikus információ csere kísért.²³ A kádári konszolidációs éveket, amely javította Magyarország nemzetközi képét, a magyar titkosszolgálati tevékenység megerősödése kísérte, és nemcsak az olyan „hagyományos” célpont ellen, mint a disszidensek közössége, hanem Ausztriával és Olaszországgal szemben is, melyek esetében földrajzi és politikai okok is megkönnyítették a beszivárgási műveleteket, tehát az új jelszavak („*békés egymás mellett élés*”) együtt éltek a régi ideológiai sémákkal vagy a soha fel nem adott, Nyugat elleni fegyveres támadás tervével.²⁴ A volt magyar állambiztonsági szolgálatok 2004 óta szabadon kutatható levéltára a Varsói Szerződés területén folytatott kémtevékenységekre és a hidegháborúra vonatkozóan is elképesztően bőséges dokumentációval szolgál, még egy olyan másodlagos jelentőségű színtér kapcsán is, mint az olasz.

„Mozart”: egy tippjelölt születése

1962 szeptemberében „Fekete” visszatért Budapestről Rómába, ahol feletteseivel és „Tarnai” rezidenssel együtt elemezték Kusen esetét, majd ismét felvette a kapcsolatot a nyugatnémet újságíróval. A sietség igencsak indokolt volt: a zsinat előkészítésének lázas heteiben a Belügyminisztérium éppen létrehozott hírszerző csoportfőnökségének,²⁵ annak az új struktúrájának, amely a belső tisztogatás után következett a Belügyminisztériumban, ahonnan több száz kémét távolítottak el, időszakosan éppen a Szentszék és Olaszország képezte egyik fő műveleti területét. A Szovjetunió egy kis csatlós államának biztonsági apparátusai számára, melyeknek a Vatikán még fizikailag elérhetetlen valóság maradt, Kusen mint forrás kétségkívül minőségi ugrást jelentett nemcsak ahhoz a számtalan, Magyarországon a zsinati atyák és kísérőik között toborzott és kiképzett hálózati személyhez képest, hanem azokkal az informátorokkal (legfőképp disszidált politikusokkal) szemben is, akik 1948-tól kezdve az olasz területen működtek.²⁶

Szeptember 17-én a szokásos közvetítő, a tunéziai konzul, Slaheddin útján telefonon egyeztetett találkozón Garzó is megjelent a súlyos betegség után lábadozó Kusen házában, a Calderini utca 60-ban. Slaheddin fontosnak tartotta előzetesen tájékoztatni magyar kapcsolatát arról, hogy Kusennek „felbecsülhetetlen értékű kapcsolata, hálózata van”,²⁷ melyet ravaszul és diszkréten használ. Tunéziában és más Maghreb-országokban például nem elhanyagolható szolgálat áll rendelkezésére nagy mennyiségű információval a Via Aurelián²⁸ található egyik dominikánus kolostorban működő illegális római bázis, az *Organisation de l'armée secrète* (OAS) illegális tevékenységére vonatkozóan. A német Kusen nem hanyagolta el a „második” Németországot, az olasz kormány által 1973-ig el nem ismert Német Demokratikus Köztársaságot sem: egy Rómába akkreditált újságíróval-filozófiaprofesszorral tartott kapcsolatot. Neki Slaheddin nem akarta elárulni a nevét, de „Fekete” később rájött arra, hogy a jezsuita Alighiero Tondiról van szó. A Pápai Gregorián Egyetem tanárát 1952-ben megfosztották katedrájától, miután csatlakozott a kommunista párthoz, majd később elhagyta Olaszországot, hogy a katolikus maradiság elleni küzdelem vándor apostolává váljon. Miután a szovjet tömb összes országát beutazta, és mindenhol tartott előadásokat, Tondi 1957-ben Kelet-Berlinbe költözött, és állást kapott a Humboldt Egyetemen, mint a politikai filozófia tanára, de később kiábrándult a keletnémet kommunista rendszerből, és 1962-ben visszatért Rómába, ahol filozófiából adott magánórákat.²⁹

Kusen vendége, „Fekete” mérlegelhette partnerei szorgalmát és jelentőségét. És valóban, a beszélgetés az algériai helyzettől a német kérdésig, a berlini fal közeli felhúzásig terjedt, de Kusen naprakésznek mutatkozott a magyar belpolitikai vonatkozásokat illetően is, meglehetősen kedvezőnek ítélve meg a magyar kommunista párt által előterjesztett normalizálási stratégiát. „Fekete” kérdésére, hogy a vatikáni köröknek mi a véleményük a magyar politikai változásokról, Kusen azt felelte, hogy partnerei (többek között Antonio Stefanizzi atya, a Vatikáni Rádió műszaki igazgatója, és Schmitz atya,³⁰ a rádió német nyelvű adásának igazgatója) pozitívan ítélték meg azt a „tényleges desztalinizálást”, amit megítélésük szerint a katolikus egyházzal való kapcsolatok megnyugvása követhet.³¹ A budapesti operatív központnak szánt észrevételeinek margóján „Fekete” értékelte Kusen „ártatlan szimpátiáját” és intellektuális felkészültségét. A Kelet-Németországra és a filozófiaprofesszorra tett utalás azonban kétségeket támasztott benne. Arra gyanakodott, hogy a Stasi már foglalkozik Kusennel, ezért azt javasolta feletteseinek, hogy indítsanak vizsgálatot. Ezért a magyar Belügyminisztérium 1962. november 12-én körsürgönyben fordult a társszervekhez.³²

Közben azonban a II. Vatikáni Zsinat megnyílásával új prioritásokat állapítottak meg Budapesten és ideiglenesen az óvatosság felfüggesztését javasolták, amint azt egy újonnan nyitott, „Canale”-nak, azaz „Csatornának” elnevezett objektum-dosszié is bizonyít, amelybe egészen 1965-ig gyűjtötték az eseményre vonatkozó információkat.³³ Az ősz folyamán Kusen és „Fekete” hírszerző tiszt között a kapcsolat konszolidálódott és teljesen operatív jelleget öltött, szinte heti rendszerességű találkozásokkal és az első géppel írott anyagok átadásával. A római magyar követség elégedett volt az anyagi ellenszolgáltatás nélkül kapott értékes információkkal, és forrását, vagyis Kusent, fedőnévvel látta el: 1962. november 19-én megszületett tehát „Mozart”.³⁴ A zsinat ünnepélyes megnyitásának előestéjén, október 10-én délután a még gyengélkedő „Mozart” nyomást gyakorolt „Feketére”, hogy menjen el a vatikáni fogadásra, és tárgyaljon a magyar delegáció Rómába érkezéséről, mely a Kúriánál heves vitát váltott ki.³⁵ Amint azt „Mozart” elmagyarázta, a katolikus világon belül az „újítók” és a „tradicionalisták” között folytatott vitában az előbbieket szempontjából a küszöbönálló zsinat a XII. Pius halálát követően elmélyült politikai és teológiai viták

gyümölcse volt.³⁶ Csak egy, a szegényekkel szolidáris és szociálisan érzékeny, erősen elkötelezett egyház szállhat szembe a kommunizmus és az ateista propaganda terjedésével, mely jelenséget „Mozart” és partnerei, többek között Loris Capovilla, XXIII. János pápa személyi titkára, ki nem iktatható, legfeljebb csak mérsékelhető adottságnak tartottak. A lehetőségeknek és a hangsúlyoknak ilyen változása, amit néhány évvel azelőtt még csak elképzelni sem lehetett volna, a Szentszék a szovjet tömb országaival szembeni stratégiájának újragondolására készítette. „Mozart” szerint a Szentszék végre megértette, hogy nincs értelme a nyílt politikai összecsapásnak. A vatikáni diplomata a kelet-európai katolikus országokban kialakult szocialista rendszerrel egy modus vivendi elérésén dolgozott. Arra kérték az egyes nemzeti egyházakat, hogy támogassák a helyi kormányok szociális-gazdasági programját, az egyéni szabadságjogok (beleértve a vallásgyakorlási lehetőség) fokozatos bővülésének érdekében.³⁷ „Mozart” úgy vélte, hogy Magyarország központi szerepet játszhat ebben az új szakaszban, mert a Magyarországról és Lengyelországból nagy számban érkezett zsinati atyák kemény csapást mérhettek az Ottaviani bíboros vezette konzervatívokra, akik a jánosi vonal ellenfeleiként a legcsekélyebb nyitást is elleneztek, és a zsinatot arra is fel akarták használni, hogy majd az újból ítélje el a kommunizmust. „Mozart” tudta, hogy elnyerte partnere bizalmát, ezért megengedte magának, hogy bíráló megjegyzést tegyen a szocialista országok valláspolitikájával kapcsolatban:

„Mindenképpen fontos lenne, ha lehetővé válna Mindszenty Rómába költözése azzal a feltétellel, hogy nem tér többet vissza hazájába. Kusen szerint ebben az esetben Mindszenty teljesen félre lenne téve és nemcsak, hogy nem jelentene többé akadályt számunkra, de ennek a súlyos problémának a megoldása a Szentszék és Magyarország számára is hatalmas előnyt jelentene. Kusen annak a lehetőségét sem zárja ki, hogy a Zsinat után újra elő lehetne terjeszteni a Szentszék és a szocialista országok diplomáciai kapcsolatainak témáját is. Idáig a legnagyobb akadályt a vatikáni diplomácia jelentette, mert az a tradicionalisták kezében összpontosult, akik abszurd feltételeket támasztottak, melyeket a nyugati államok többsége sem tudott biztosítani – így például az egyházi esküvő elismerése vagy a felekezeti iskolák visszaállítása. Kusen szerint a jugoszlávokkal folytatott tárgyalások is ezek miatt a korlátolt vatikáni igények miatt akadtak el.”³⁸

Azt javasolta feletteseinek, hogy gyenge egészségi állapota és hajlott kora ellenére nagyon aktív forrását, aki politikai és emberi együttérzésről tett tanúbizonyságot, tegyék meg információs tanácsadónak. Úgy tűnt, hogy „Mozart” érdeklődik a római Magyar Akadémia iránt is, mely a Via Giulián található, az impozáns Falconieri Palotában, s amely a római magyar kémtevékenység fő központja volt.³⁹ Az 1962/63-as évadnyitó koncertre, melyet október 26-ára terveztek, kapott egy meghívót egy barátjával együtt, akinek azonban nem fedte fel a kilétét. „Fekete” arra a következtetésre jutott, hogy a szocialista világ iránti kinyilvánított szimpátiája ellenére kapcsolatát a kelet-berlini követségen és a római szovjet nagykövetség állambiztonsági szerveinek referensén keresztül is ellenőrzik.

¹ A tanulmány eredeti címe: „Mozart”, *l'Ungheria e il Vaticano, 1962–1964. Il fascicolo di spionaggio come fonte storica*. (Fordította: Török Sára.) A fordítás második, befejező részét a *Betekintő* 2015/1. számában közöljük. ÁBTL 3.2.4. K-383. 12. „Fekete” operatív tiszt 1962. évi jelentésének másolata.

² Nemzetközi összefüggésben a legjobb források a következők: Riccardi, 1992; Stehle, 1993. Érdekes adalékok vannak Trasattinál (Trasatti, 1993). Az Ostpolitik jelentőségéről: Melloni (szerk.), 2006 (lásd elsősorban A. Melloni és G. Roccucci tanulmányát); G. Barberini, 2007. Erősen kritikus a magyar rezsim felé irányuló vatikáni nyitással szemben Adriányi, 2003. Az összehasonlíthatóság szempontjából nagy jelentőségű Agostino Casaroli Magyarországra vonatkozó bizalmas iratainak a magyar levéltárakból származó dokumentációval történő összevetése: Barberini (szerk.), 2008, 23–215. Az állam és az egyház kapcsolatainak hatvanas évekbeli

vonatkozásában lásd Cs. Szabó (szerk.), 2005. A kommunista időszakban elismert vallások jogi megítélésének kiváló elemzése: Sz. Köbel, 2005. A katolikus egyház és a kommunista hatalom viszonyrendszeréről Bánkúti–Gyarmati, 2010.

³ A Vatikáni Rádiótól érkezett hivatalos jelentés 2008. december 17-én: „*Gottfried Kusen 1949–1969-ig heti néhány alkalommal (német nyelvű bemondóként és fordítóként) a rádiós hírek munkatársa volt.*”

⁴ Az orosz kifejezés olyan hírszerző állást jelent, ami intézmény fedezte státuszt jelöl, ahol a személyzet kémkedési tevékenységet folytatott.

⁵ ÁBTL 2.8.1. 7383. Miután a budapesti egyetemen (1949–1953) bölcsész diplomát szerzett, Garzó belépett a biztonsági szolgálatba, ahol a „*katolikus reakcióval*” foglalkozott, és a katolikus vezetők 1956-os részvételét vizsgáló különböző bírósági eljárásokban vett részt.

⁶ A Reich titkos katonai szolgálata (melyik?) rezsimmel szemben egyre kritikusabb helyzetbe hozta a háború alatt, olyannyira, hogy felvette a kapcsolatot az angol titkosszolgálattal.

⁷ ÁBTL 3.2.4. K-383. 137–138.

⁸ 1961. november 5-i üzenetváltás. Zizola, 2000: 208.

⁹ ÁBTL 3.2.4. K-383. 12.

¹⁰ ÁBTL 2.8.2.1. 1072. Földes György 1962-től 1966-ig őrmesteri rangban (diplomáciai védelem alatt) „jogtanácsos”-ként tevékenykedett a római követségen.

¹¹ ÁBTL 2.8.1. 7383. 33–34.

¹² A brit esetről: Rainer, 2001: 69–86.; a kanadai esetről: Adam, 2008; Grúňová (szerk.), 2008: 122–141.

¹³ Barberini (szerk.), 2008: 25–36.

¹⁴ Érdemben Melloni, 2009. Angelo dell’Acquának a Szentszék titkárságán helyettesként betöltött szerepéről: Melloni (szerk.), 2004.

¹⁵ A Mindszentynek küldött távirat szövege Somorjai Ádám olasz–magyar kétnyelvű kötetéből: Somorjai, 2009: 174.

¹⁶ „*A bíborosok által a konklávé tárgyalta politikai problémák és a XXIII. János megválasztása miatti vatikáni politika orientációja és lehetséges fejlődése*”. Róma, október 15. (valószínűleg november 15. – S. B.) 1958. ÁBTL 3.2.4. K-1227. 18–19.

¹⁷ La Pirának azokban az években folytatott élénk diplomáciai tevékenységét is jól dokumentálja a pápához küldött számtalan üzenet: Riccardi–D’Angelo (szerk.), 2009.

¹⁸ Pankovics, 2005: 108–111. Bernabeinek a Szentszék és a kommunista blokk közötti kapcsolatok előmozdítása ügyében betöltött szerepéről lásd még Bernabei–Dell’Arti, 1999: 160–164.

¹⁹ Száll 1970-ig töltötte be Rómában a nagykövet szerepét. Miután hazahívták, disszidált, és feleségével Milánóban telepedett le. 1973-ban távollétében 15 év börtönre és vagyonelkobzásra ítélték az Olaszország részére végzett kémkedés miatt. ÁBTL 3.1.9. V-159771. 1–3. kötet. Az olasz Parlament egyik, a terrorizmussal és a vérengzésekkel foglalkozó 2001-es bizottsági beszámolója szerint Száll átállása az Olasz Védelmi Szolgálatnak volt köszönhető. 1975-ben Száll belépett a Propaganda 2. nevű fedett páholyba. A Köztársaság Szenátusa – Képviselőház, XIII. parlamenti ciklus, XXIII. dok. 64. számú. I. kötet, 3. könyv, 2001.100.

²⁰ Pankovics, 2005: 95. Az olasz–magyar kereskedelemről részletesen Bottoni, 2013.

²¹ Mindszenty az amerikai követségen őt meglátogató budapesti olasz követtől kapta meg a meghívást Csonka (szerk.), 1979: 263.

²² MNL OL 288. f. 32. cs. 14. ő. e. Simó beszámolója.

²³ Andrew–Mitrokhin, 1999: 651. A II. Vatikáni Zsinat alatti csehszlovák–magyar együttműködésről: Hal’ko2006: 81–87. A lengyel ügyről: Grajewski, 2008: 177–197.

²⁴ Arról, hogy Magyarország milyen szerepet töltött volna be Olaszország megtámadásában az ötvenes és hatvanas években, lásd Okváth, 2001: 689–706.; 2006: 34–53.

²⁵ Belügyminisztérium III/I. Hírszerző Csoportfőnöksége. A III/I-3. alosztály feladata volt, hogy Olaszország és Vatikán ellen kémkedjen. 1962 és 1964 között a III/I-3-D. alosztály végezte ezt, majd a hatvanas években több alkalommal átnevezték ezt a részleget. A hírszerzés szervezeti átalakulásáról bővebben: Tóth, 2011. http://www.betekinto.hu/2011_2_toth_e (utolsó letöltés: 2014. október 12.)

²⁶ A zsinati atyák között jelen lévő informátorokról, az operatív tervekről és a magyar titkosszolgálatok rendelkezésére álló politikusokról, akik készek voltak 1963–64-ben a kétoldalú tárgyalások során nyomást gyakorolni a vatikáni hatóságokra, lásd: Fejérdy, 2011: 119–180. Lásd még Csorba, 2013.

²⁷ ÁBTL 3.2.4. K-383.14. Operatív jelentés. Róma, 1962. szeptember 28.

²⁸ Uo. 15.

²⁹ ÁBTL 3.2.4. K-383. 36. Az Alighiero Tondira vonatkozó, a Ministerium für Staatssicherheit (Stasi) által a magyar Belügyminisztériumnak 1963. június 13-án küldött információs tájékoztató másolata. Tondi 1954-ben a kommunista párt Központi Bizottságának meghívására Magyarországon tartózkodott. MNL OL 276. f. 54. cs. 283. ő. e.

³⁰ A konzervatív beállítottságáról ismert jezsuita Emil Schmitz 1954-től a Vatikáni Rádió német nyelvű szekciójának volt az igazgatója, majd vezette a dán, svéd és norvég nyelvű programokat is.

³¹ ÁBTL 3.2.4. K-383. 16. Operatív jelentés. Róma, 1962. szeptember 28.

³² Uo. 31.

³³ ÁBTL 3.1.5. O-14963/17.

³⁴ ÁBTL 3.2.4. K-383. 39. Operatív jelentés. Róma, 1962. november 19.

³⁵ A II. Vatikáni Zsinaton való magyar jelenléttel Fejérdy terjedelmes tanulmánya foglalkozik: Fejérdy, 2011.

³⁶ ÁBTL 3.2.4. K-383. 20. Operatív jelentés. Róma, 1962. október 18.

³⁷ Uo. 21–22.

³⁸ Uo. 23.

³⁹ A földszinten az Alceste Santini újságíró által irányított sajtóiroda volt, az első és a harmadik emelet a Magyar Akadémia székhelye volt, míg a második emeleten az épület többi részétől teljesen elszigetelten adtak helyet a Pápai Magyar Intézetnek, melyet 1964-ig a második világháború után Rómába emigrált magyar papok vezettek, míg a Falconieri Palota második emeletén működő hírszerző tevékenységet a „Palota” fedőnevű objektív dossziékban dokumentálták: ÁBTL 3.1.5. O-20011, a „Velece” fedőnevűben pedig a római követségre vonatkozó operatív dossziékat: ÁBTL 3.2.5. O-8-200. A Pápai Magyar Intézet 1964 után beindult állambiztonsági behálózásáról Bandi, 2007: 174–188.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.8.1.	Állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak iratai	7383	Garzó Ferenc
2.8.2.1.	BM III/I. Csoportfőnökség titkos és szigorúan titkos állományú beosztottainak iratai	1072	Földes György
3.1.5.	Operatív dossziék	O-14963/17.	„Canale”
		O-20011	„Palota”
3.1.9.	Vizsgálati dossziék	V-159771/1-3.	Száll József és társai
3.2.4.	Kutató dossziék	K-383	„Mozart”
		K-1227	„Alessandro”
3.2.5.	Operatív dossziék	O-8-200	„Velece”

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

276. f. Magyar Dolgozók Pártja iratai
54. cs. Titkárság iratai, 1948–1956
288. f. A Magyar Szocialista Munkáspárt iratai
32. cs. Külügyi Osztály (Nemzetközi Pártkapcsolatok Osztálya, 1957–1989)

Nyomtatásban megjelent források

- A Köztársaság Szenátusa–Képviselőház, 2001
A Köztársaság Szenátusa–Képviselőház, XIII. parlamenti ciklus, XXIII. dok. 64.számú. I. kötet, 3. könyv.
- Csonka (szerk.), 1979
Napi jegyzetek. Amerikai követség 1956–1971. Szerkesztette: Csonka Emil. Vaduz, Mindszenty Alapítvány.
- Riccardi–D’Angelo (szerk.), 2009
Il sogno di un tempo nuovo. Lettere di Giorgio La Pira a Giovanni XXIII. (Szerkesztette: A. Riccardi és A. D’Angelo. Cinisello Balsamo (MI), San Paolo.
- Somorjai, 2009
Somorjai Ádám: Az apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, II. In *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Joseph Mindszenty, II. Documenta 1956–1963. Tanulmányok és szövegközlések.* Budapest, METEM.

Internetes oktatási anyagok, cikkek

- Bottoni, 2013
Stefano Bottoni: I rapporti commerciali italo-ungheresi durante la guerra fredda. Convergenze parallele? *Storicamente*, 9 (2013), art. 1, DOI 10.1473/stor430, http://www.storicamente.org/07_dossier/est/bottoni.htm

Hivatkozott irodalom

- Adriányi, 2003
Adriányi Gábor: *Die Ostpolitik des Vatikans 1958–1978 gegenüber Ungarn. Der Fall Kardinal Mindszenty*, Herne, Schäfer.
- Adam, 2008
C. Adam: *Eyes across the Atlantic. Hungary’s state security and Canada’s Hungarian’s, 1956–1989.*

-
- Andrew–Mitrokhin, 1999
C. Andrew – V. Mitrokhin: *The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West*. London, Penguin.
- Bandi, 2007
Bandi István: *Adalékok a Pápai Magyar Intézet történetéhez, állambiztonsági módszertani megközelítésben. Egyháztörténeti Szemle, 2007 [VIII.]/1.*
- Bánkuti–Gyarmati, 2010
Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945-1989. Szerk. Bánkuti Gábor és Gyarmati György. Budapest, ÁBTL – L'Harmattan Kiadó.
- Barberini, 2007
G. Barberini: *L'Ostpolitik della Santa Sede. Un dialogo lungo e faticoso.* Bologna, Il Mulino.
- Barberini (szerk.), 2008
La politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana. Szerkesztette: G. Barberini. Bologna, Il Mulino.
- Bernabei–Dell'Arti, 1999
E. Bernabei – G. Dell'Arti: *L'uomo di fiducia. Il retroscena del potere raccontati da un testimone rimasto dietro le quinte per cinquant'anni.* Milano, Mondadori. 160–164.
- Csorba, 2013
Csorba László: *A római magyar követ jelenti... A magyar–olasz kapcsolatok története 1945–1956.* Akadémiai doktori értekezés, kézirat.
- Fejérdy, 2011
Fejérdy András: *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965.* Budapest, MTA Társadalomkutató Központ.
- Grajewski, 2008
A. Grajewski: *Security services of the Polish People's Republic against the Vatican in 1956–1978.* Grúňová, NLVD/KGB.
- Grúňová (szerk.), 2008
NKVD/KGB Activities and its Cooperation with other Secret Service in Central and Eastern Europe 1945–1989. Anthology of the international and interdisciplinary Conference. Grúňová (szerk.) Bratislava, Nation's Memory Institute. 122–141.
- Hal'ko, 2006
Jozef Hal'ko: *A magyar és a csehszlovák titkosszolgálatok együttműködése a II. Vatikáni Zsinat „operatív feldolgozásában”.* In *Regnum – Magyar Egyháztörténeti vázlatok*, 1–2. 2006
- Köbel, 2005

Köbel Szilvia: „*Oszd meg és uralkodj!*”. *A pártállam és az egyházak*. Budapest, Rejtjel Kiadó.

Melloni, 2009

A. Melloni: *Papa Giovanni. Un cristiano e il suo concilio*. Torino, Einaudi.

Melloni (szerk.), 2004

Angelo Dell’Acqua. Prete, diplomatico e cardinale al cuore della politica vaticana (1903–1972). Szerkesztette: A. Melloni. Bologna, Il Mulino.

Melloni (szerk.), 2006

Il filo sottile. L’Ostpolitik vaticana di Agostino Casaroli. Szerkesztette: A. Melloni. Bologna, Il Mulino.

Okváth, 2001

Okváth Imre: Jelentés a szocialista országok állambiztonsági vezetőinek titkos moszkvai tárgyalásairól, 1955. március 7–12. *Hadtörténeti Közlemények*, 4. sz. 689–706.

Okváth, 2006

Okváth Imre: A magyar hadsereg háborús haditervei, 1948–1962. *Hadtörténeti Közlemények*, 1. sz. 34–53.

Pankovics, 2005

Pankovics József: *Fejezetek a magyar–olasz politikai kapcsolatok történetéből (1956–1977)*. Budapest, Gondolat.

Rainer, 2001

Rainer M. János: Kémeink az Oxford Streeten. Esettanulmányok a magyar hírszerzés történetéből, 1957–1967. *Évkönyv IX*. Budapest, 1956-os Intézet. 69–86.

Riccardi, 1992

Riccardi: *Il Vaticano e Mosca, 1940–1990*. Roma–Bari, Laterza.

Stehle, 1993

H. Stehle: *Geheimdiplomatie im Vatikan. Die Päpste und die Kommunisten*. EA. Zürich, Benziger.

Szabó (szerk.), 2005

A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években. Szerkesztette: Szabó Csaba. Budapest, Szent István Társulat – Magyar Országos Levéltár.

Tóth, 2011

Tóth Eszter: A politikai és gazdasági hírszerzés szervezettörténete, 1945–1990. *Betekintő*, 2. sz.

Trasatti, 1993

S. Trasatti: *La croce e la stella. La chiesa e i regimi comunisti in Europa dal 1917 ad oggi*. Milano, Mondadori.

Zizola, 2000

G. Zizola: *Giovanni XXIII. La fede e la politica*. Roma–Bari, Laterza.